

Časopis za suvremenu povijest, Vol. 34 No. 1, 2002.

Prikaz knjige: Ivo GOLDSTEIN, Holokaust u Zagrebu, Novi Liber, Židovska općina Zagreb, Zagreb 2001. 725 str.

Ljiljana Dobrovšak ; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

Ivo GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Židovska općina Zagreb, Zagreb 2001. 725 str.

U starogradskoj vijećnici u Zagrebu 5. studenog 2001. predstavljena je knjiga dr. Ive Goldsteina *Holokaust u Zagrebu*. Knjiga je izdana u suizdavaštvu Židovske općine Zagreb i Novog Libera, a suautor knjige je Slavko Goldstein. Knjigu su javnosti predstavili prof. dr. Mirjana Gross, povjesničarka u mirovini, prof. dr. Ognjen Kraus, predsjednik Židovske općine Zagreb, Milan Bandić, gradonačelnik Zagreba, prof. dr. Neven Budak, dekan Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te autor i suautor knjige. Počasni gosti na predstavljanju knjige bili su članovi Židovske općine Zagreb koji su preživjeli holokaust i predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić. Na kraju predstavljanja zagrebački rabin Kotel Da-Don izmolio je Kadiš za sve žrtve holokausta.

Holokaust je grčka riječ koja znači "potpuno spaljen". U antici je označavala žrtvu paljenicu bogovima ili dušama pokojnika, a u suvremeno doba obilježava razdoblje od 12 godina (1933.-1945.) nacističkog progona Židova. Vrhunac holokausta je trebalo biti "konačno rješenje", što je u nacističkoj terminologiji inačica za masovno ubijanje i uništenje čitavoga europskog židovstva.

Mržnja koja je pokretala većinu ideologa i organizatora holokausta proistjecala je iz modernog antisemitizma, nastalog u 19. stoljeću, koji je u sebi sadržavao neke novostečene i neke tradicionalne komponente. Moderni se antisemitizam najčešće potkrepljuje tvrdnjama da su Židovi "razoran činilac", da smišljeno uništavaju nacionalne pokrete i države s krajnjom težnjom da podjarme sve narode i zavladaju svijetom. Podloga za razvijanje antisemitizma pronađena je i u rasizmu, teoriji koja prema proizvoljnim kriterijima vrijednosno diferencira ljudske rase i narode. U populističkoj antisemitskoj propagandi korištene su tradicionalne srednjovjekovne vjerske predrasude, konkurentska zavist zbog naglog bogaćenja nekih Židova nakon što su stekli građanska prava te tradicional-

na ksenofobija, a u prilog tome je išla i samogetoizacija Židova u nekim zemljama, vjerska isključivost židovskih ortodoksa te nesposobnost nekih Židova da se jezično i kulturno uključe u život šire zajednice.

Od 1945. do danas brojni historičari i drugi istraživači nastoje utvrditi točan broj židovskih žrtava u holokaustu, a njihove procjene se kreću u rasponima od 5 do 6 milijuna ubijenih i umrlih od posljedica progona. Na te brojke upućuje i broj dosad prikupljenih poimeničnih podataka u dokumentaciji jeruzalemskog Jad Vašema, instituta za proćavanje holokausta.

Na području NDH predstavnici Trećeg Reicha prepustili su rješavanje "židovskog pitanja" od travnja 1941. do kolovoza 1942. ustaškim vlastima. U ustaškim logorima i na ostalim stratištima u NDH, po nekim procjenama, od ukupno 39.000 Židova, izgubilo je živote oko 24.000, a ostalih oko 7.000 SS-ovci su uz pomoć ustaša u ljeto 1942. i proljeće 1943. otpremili u smrt u razne nacističke logore, najviše Auschwitz. S područja NDH preživjelo je približno 8.000 do 9.000 Židova, najviše u područjima pod talijanskom upravom i u partizanima. S druge strane, u cijeloj Europi proporcionalno u odnosu na broj židovskog stanovništva, najzastupljenije je bilo sudjelovanje Židova u pokretu otpora upravo na području NDH. Od spomenutih 39.000 Židova iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, oko 10% ili oko 4.000 pridružilo se do kraja 1943. partizanima ili su prešli na područja pod partizanskom kontrolom, uglavnom u Hrvatskoj.

Knjiga *Holokaust u Zagrebu* sastoji se od šest poglavlja, a svako poglavlje od nekoliko potpoglavlja. Autor se prilikom pisanja knjige koristio opsežnom arhivskom građom i privatnom dokumentacijom mnogih pojedinaca. Prvi put obrađeni su i objavljuju se neki arhivski fondovi koji dosad nisu bili predmet istraživanja.

U prvom poglavlju "Ideološki i društveni preduvjeti progona" (1.-102.), autor objašnjava što je to holokaust, daje pregled povijesti doseljavanja Židova u Zagreb od prvog "toleriranog" Židova, Jakova Stieglera, doseljenog 1786., do kasnije općepriznatih i poštovanih zagrebačkih Židova koji će biti značajni za povijest vlastitog naroda. Prateći razvoj antisemitizma tridesetih godina 20. stoljeća, pisac smatra da iza nekolicine antisemitskih ispada u Zagrebu, koliko god bili izraz zla duha, nije u Hrvatskoj tridesetih godina stajao masovan pokret, niti legalna politička stranka koja bi imala jasan antisemitski program te da do uspostave NDH nije bilo niti pojedinačnih ispada fizičkog nasilja prema Židovima. Četrdesetih godina zagrebački Židovi su bili bespomoćni: ne samo da su sami Židovi i židovske organizacije podcijenili volju i spremnost nacista da učine zlo, već ih je podcijenila i čitava demokratska Europa, među njima Velika Britanija i Francuska, pa je tako 1940. vlada Kraljevine Jugoslavije donijela dvije uredbe "o ograničavanju prava Jevreja" i "numerus clausus" kojim se ograničava broj židovskih učenika i studenata prilikom upisa na fakultete i u škole. U potpoglavlju "Od ekskluzivnog hrvatstva do ustaškog antisemitizma", autor prati razvoj ideje ustaštva i drži da su se antisemitski ispadi i antisemitske tendencije u Hrvatskoj i Jugoslaviji pojavili tek u drugoj polovici tridesetih godina 20. stoljeća te da su prijeratni antisemiti u ustaškom režimu našli ispunjenje svojih ideja, ali da su to prije bili pojedinci ili relativno male skupine nego organizirani društveni pokret.

U drugom poglavlju "Proljeće-ljeto 1941: ekskomunikacija" (103.-246.) autor opisuje prve progone Židova, javne harange u medijima i drugim javnim istupima, prva ubojstva te pljačke koje započinju odmah nakon uspostave NDH. Slijedi pravna diskriminacija kojoj je Treći Reich uzor i prve zakonske odredbe s protužidovskim pravnim regulativama. Jedna od zakonskih odredaba odnosila se na nošenje židovskog znaka, a donesena je 22. svibnja 1941. i po njoj su svi Židovi morali nositi židovski znak. Kako bi izbjegli progone, neki Židovi su podnosili molbe za nenošenje židovskog znaka i dodjelu arijskih prava, a u krajnjoj nuždi odlučivali su se i na pokrštavanje koje ipak nije davalo takvu sigurnost kakvoj su se nadali. Iz dokumenata se vidi da su neki Židovi bili pošteđeni od nošenja znaka kao što su teniski prvak Franjo Schäffer te Oto Ružinski. Donošenjem nekih zakonskih odredaba Židovi su bili otpušteni iz svih službi, a time im je bila ugrožena egzistencija. Zakonskom odredbom o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima zabranjeno je arijevkama do 45 godina da se zaposle u kućanstvu Židova, što je naišlo na nepovoljan odjek kod hrvatskog stanovništva. Iako NDH nije imala pripremljen plan organizacije državne uprave, ubrzo nakon dolaska na vlast formirala je aparat za provedbu progona. Tako je u sklopu Ravnateljstva ustaškog redarstva (RUR) formiran Židovski odsjek. U poglavlju o "Kontribuciji" autor opisuje kako su Židovi pokušali spasiti živote prikupljanjem novaca i dragocjenosti, prikupivši čak 160 milijuna tadašnjih kuna. Ubrzo nakon donošenja različitih zakonskih odrebi slijedilo je pljačkanje imovine, dragocjenosti, predmeta umjetničke, kulturne i povijesne vrijednosti te izbacivanje (iseljavanje) iz kuća i stanova, prilikom čega je došlo do podržavljenja oko 1.200 zgrada. Autor opisuje u potpoglavlju "Spas za grupu liječnika", kako je zbog velikog broja bolesnih od sifilisa u Bosni pošteđeno od deportacije 76 židovskih liječnika koji su poslani u Bosnu, jer se hrvatski liječnici nisu javljali. Od tih 76 liječnika, njih 58-67 pristupilo je partizanima, četvoricu su ubili Nijemci ili ustaše, a trojica su umrla radeći u Bosni. Ubrzo su slijedili i popratni oblici progona za Židove, policijski sat, zabranjivanje ulaska u restorane i sl. Zabranjeno je i korištenje hebrejskih znakova te kupanje u javnim kupalištima. Židovi su morali vlastima predati radio-uređaje, a najstrože je bilo zabranjeno vjenčanje Židova s arijevkom i obrnuto. Usprkos progonima i zabranama, ustaške vlasti su 16. svibnja 1941. dopustile rad Zagrebačkoj židovskoj općini i prepustile joj neke aktivnosti, a najpozitivnija među njima bilo je prikupljanje novčane pomoći iz inozemstva i preostalih članova te slanje paketa u logore. Tijekom svoga djelovanja članovi Savjeta su uživali privremenu sigurnost i neke olakšice sve do 1942. kada su i oni otpremljeni u logore.

Treće poglavlje "Ljeto-jesen 1941: koncentracija i eksterminacija" (247.-402.) autor započinje prilogom o "masovnim hapšenjima i sabiralištima". Slijedi prilog o koncentracijskim logorima, prijekim sudovima i taocima te poseban prilog o logorima smrti na Velebitu i na otoku Pagu. Autor smatra da su na liniji Gospić-Velebit-otok Pag glavni logori za masovno ubijanje bili logor Jadovno na Velebitu i logor Slana na Pagu te da su razlozi za otpremu u logor ponajprije bili rasni i vjerski, tj. nacionalni kriteriji, a ne politički. Nakon talijanske reokupacije priobalnog dijela NDH (tzv. Demilitarizirane zone) u ljeto 1941. ti su logori ukinuti, a zatočenci likvidirani. Raznolike su procjene o broju žrtava u logorima na Velebitu, Pagu i u samome Gospiću, kreću se u rasponu od 15.000 do 40.000 žrtava, a autor najpribližnijom brojkom smatra 24.000 žrtava, oslanjajući se na podatak što ga je Rubinić u Staroj Gradišci rekao Jakovljeviću. Od toga broja 2.500 žrtava su Židovi. Po autoru, logorski sustav NDH počeo se

ostvarivati u drugoj polovici travnja 1941. i to prvom fazom koja je označavala osnivanje tzv. sabirnih logora/sabirališta na rubovima gradova, u zatvorima, napuštenim tvornicama, školama, sinagogama, da bi u kasnijoj fazi došli na red koncentracijski logori, npr. Drnje kraj Koprivnice, poznato kao "Danica", logor Kerestinec, logor u Draganićima itd. Poseban prilog je o "logoru Jasenovac" o kojem su se pojavile različite polemike, a ponajviše su se bavile brojem žrtava, koji je još uvijek neutvrđen i neistražen. Autor smatra da pretjerane brojke nastoje dokazati kako je Jasenovac bio logor u kojem je sve bilo usmjereno na ubijanje te da je to golema i stravična tvornica smrti koja se pretvorila u optužnicu protiv cijelog naroda, dok se zataškavanjem sugerira da je to bio radni logor i pravno zasnovana ustanova za intervenciju dokazanih protivnika režima. Autor za Jasenovački logor drži da je bio stratište i grobnica za više od polovice židovskih žrtava s područja NDH i 1/3 zagrebačkih Židova, da je to bio najveći logorski sustav u Europi za Drugog svjetskog rata u kome se masovno ubijalo bez neposrednog sudjelovanja njemačkih nacista. Glede broja žrtava autor uglavnom prihvaća Zerjavićeva istraživanja koja navode 48.000-52.000 Srba, 13.000 Židova, 12.000 Hrvata, 10.000 Roma, s time da autor smatra da je po procjenama nešto veći broj Židova (oko 17.000), jer su mnogi Židovi navedeni kao Hrvati, a od toga broja bilo je 4.000 - 4.500 zagrebačkih Židova. Sljedeći logori koje autor opisuje su Loborgrad i Đakovo, koji su bili na putu prema gubitku, tj. prema Auschwitzu. Ostatak članova Židovske zagrebačke općine, pa i obitelji zatvorenih pokušavale su raznim korespondencijama ishoditi puštanje iz logora. Uglavnom su to bile potvrde o zdravstvenom stanju, molbe da se puste trudnice, stručnjaci, starci, pokršteni, no to je najčešće rezultiralo nepovoljnim rješenjem ili odbijanjem. Neki su se pozivali na mješovite brakove, nekolicina je takvih dobila arijevska prava i postali su "počasni arijevcu", a po zakonu su trebali biti isključeni iz primjene rasnih zakona i zaštićeni od svakog progona. Većina ih je preživjela rat, ali mnogi su ipak bili progonjeni na razne načine, s tom razlikom što su Židovi i Židovke u mješovitom braku i polužidovi imali više nade da prežive. Sve to vrijeme Zagrebačka židovska općina je preživljavala, brinula se o zatočenicima, slala im pakete u logore, financijski potpomagala mnoge svoje članove koji su ostali bez sredstava.

U sljedećem poglavlju "1942/43. godina: prema konačnom uništenju" (403.-476.) autor u prilogima opisuje nove valove progona 1942., deportaciju u kolovozu 1942. zato što su Nijemci izrazili nezadovoljstvo činjenicom da je u NDH bez obzira na drastične mjere ostao veliki broj Židova na životu, da su Židovi pošteđeni hapšenja zbog osobnih i rodbinskih veza te da se Katolička crkva u Zagrebu previše zauzimala za mješovite brakove i njihovu djecu te neke pojedince. Njemački je ataše izjavio da se sprema preseljenje preostalih Židova NDH u istočne dijelove Reicha u ljeto 1942., prilikom čega je uhićeno 1.200 Židova u Zagrebu (neki smatraju čak oko 1.700). O samoj sudbini deportiranih se nije znalo ništa, dio ih je otpremljen u Auschwitz, Birkenau, u Mađarsku, a preko nje u Miškolc, Košice, Krakov. Suočeni s novom navalom progona, zagrebački Židovi su se pokušavali na razne načine spasiti, sklanjali su se u bolnice, izmišljavale su se dijagnoze kako bi se izbjegla deportacija, djecu su skrivali kod prijatelja i susjeda ili u dječjim domovima, a jedanput su (1943.) djeca otpremljena u Palestinu. Nijemci su početkom 1943. pažljivo isplanirali sveobuhvatnu deportaciju hrvatskih Židova, a sve su uskladili s hrvatskim vlastima. Zadnji lov na Židove dogodio se od 3. svibnja 1943. do kolovoza iste godine, kada je uhićeno 1.700 Židova u Zagrebu i 300 u ostalim mjestima. Uhićenici su

predani Nijemcima i poslani uglavnom u Auschwitz. Tada je uhićen Miroslav Šalom Freiberg, zagrebački nadrabbin (1903.-1943.), a ubijen je na ulazu u logor Auschwitz, jer je prosvjedovao zbog nehumanog postupanja. Autor navodi kako su se tih mjeseci Katolička crkva i nadbiskup Alojzije Stepinac izravno angažirali da se spase zagrebački i hrvatski Židovi, ali zbog surađivanja ustaških i nacističkih vlasti nisu imali velikih rezultata, osim što su u jednoj od akcija spasili Starački dom iz Stenjevcu i neke pojedince.

U petom poglavlju "Pokušaji spašavanja" (477.-528.), autor opisuje načine spašavanja Židova, u prvom redu pokrštavanjem, a koliko ih je tom prilikom pokršteno teško je utvrditi. Većina se spasila bijegom u partizane i na okupirana partizanska područja ili anektirana područja pod talijanskom, rjeđe pod mađarskom upravom. Autor navodi da su se mogli spasiti i odlaskom u četničke redove, ali da nije poznat ni jedan takav slučaj. Molbe za pokrštavanjem slale su se župniku, pa Nadbiskupskom duhovnom stolu, odakle su redovito slani pristanici. Uz građanstvo i mnoge su crkvene osobe pokušale pomoći Židovima. Nakon što bi Židovi stupili na sigurno tlo, vraćali bi se svojoj prvobitnoj vjeri - židovstvu. Neki Židovi nisu se mogli odlučiti treba li ostati kod kuće ili bježati, jednostavno nisu mogli prihvatiti surovu istinu. U godinama od 1941. do 1942. najviše se bježi prema talijanskoj okupacijskoj zoni, a najveći broj je zabilježen u Crikvenici (oko 1.300). Godine 1942. Talijani su za židovske izbjeglice osnovali logor u Kraljevici i logor na Rabu, a tu su bili smješteni Židovi pokupljeni iz Vinodolskog, Crikvenice, Selca i Senja. Ipak je najviše Židova prebjeglo partizanima: do kraja 1941. pristupila su im 224 Židova iz Hrvatske i njih 388 iz Bosne i Hercegovine, s time da se najbrojniji pristup dogodio nakon kapitulacije Italije 1943. kada je u partizane otišlo 1.203 Židova iz Hrvatske, a iz BiH 868 Židova u vremenu od 1942. do 1943. U partizanskim jedinicama, kako autor navodi, dočekalo je kraj rata 2.339 Židova iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a od toga broja poginulo je 804 Židova. U Hrvatskoj je u antifašističkoj borbi sudjelovalo 1.737 Židova, poginulo ih je 325, a od toga 90 Zagrepčana. S partizanima se vratilo još 2.000 neboraca. Po nekim procjenama to je bilo proporcionalno najbrojnije sudjelovanje Židova u pokretima otpora u dijelovima Europe pod kontrolom sila Osovine i proporcionalno najveći broj spašenih Židova zahvaljujući antifašističkom otporu.

U zadnjem poglavlju "Epilog" (529.-656.), autor se u prvom prilogu bavi vetiranjem ostataka židovske zajednice. Opisuje spašavanje Staračkog doma Lavoslav Schwarz od Maksimirske do Brezovice. Štićenici Staračkog doma bili su izbačeni iz doma, općina je dio smjestila kod obitelji, u različite stanove, a dio je odveden u Stenjevec (67 štićenika). Godine 1943. dom iz Stenjevcu seli se u Brezovicu. Tom prilikom obratili su se nadbiskupu Alojziju Stepincu, koji im je pružio zaštitu. Kraj rata dočekala su 52 štićenika. U posebnom potpoglavlju koje se bavi Katoličkom crkvom, nadbiskupom Stepincem i Židovima, autor je pokušao ocijeniti Alojzija Stepinca, smatrajući ga čovjekom visokih moralnih standarda, snažnih strasti i uskoga političkog horizonta. Autor ga smatra fanatično pobožnim, beskrajno odanim Katoličkoj crkvi i strastvenim mrziteljem komunisti, ali i vrlo hrabrim čovjekom. Autor smatra da je nadbiskup Stepinac o nekim problemima mogao odlučiti u skladu s vlastitim stajalištima i inicijativama, ali da je on ipak bio vjeran predstavnik i sljedbenik Vatikana, pa su tako i njegove odluke bile povezane s odnosom Katoličke crkve i Vatikana prema nacizmu. Autor smatra da je dio Crkve dugo vremena bio pasivan prema najgorim ispadima

ma državnog terora, jer nije u tom trenutku smatrao potrebnim da se javno izjasi, te da su tek od 1943. brojnije intervencije Crkve, kako nadbiskupa Stepinca tako i Vatikana, koje su ponekad i uspjele spasiti kako pojedine Židove tako i pojedine Srbe. Autor smatra da Stepinac nikada u potpunosti nije osudio ustašku ideologiju, niti režim, niti se distancirao od NDH, a da je to proizlazilo iz njegova mišljenja da su ustaše ipak katolici i Hrvati, što znači dio njegove pastve te da će ih on kao katolik pokušati uvjeriti da ne čine zlo. Autor navodi da je nadbiskup Stepinac bio puno energičniji u osudi komunista, negoli u osudi ustaških nedjela. Između tih dviju antipatija, po autoru, nadbiskupova antipatija prema komunizmu je prevagnula, jer je ustašku NDH, po njegovu mišljenju bilo moguće popraviti, ali komunizam ne. Autor zaključuje rečenicom da je nadbiskup "Alozije Stepinac bio čovjek s mnogo dilema u jednom mučnom vremenu u kojem nije bilo lako naći jasne odgovore, pa ih ni on često nije nalazio" (578.). U sljedećem prilogu "Tko je odgovoran" autor smatra da je ustaški genocid nad Židovima rezultat djelovanja različitih čimbenika. Glavni nosioci genocida su Ante Pavelić i najradikalniji sljedbenici koji su u travnju 1941. pristigli iz inozemstva. Po autoru tri su razine genocidnog zločina u NDH: Ante Pavelić kao glavni pokretač, Eugen Dido Kvaternik kao planer i organizator, a Vjekoslav (Maks) Luburić kao glavni i najokrutniji provoditelj. Po autoru, ustaška je vlada u provođenju protužidovskih postupaka bila daleko hladnokrvnija i beskrupuloznija od ostalih vlada u Europi, jer su se one (Francuska, Italija, Belgija, Nizozemska...) više suprostavljale nacističkim odlukama od ustaške vlasti u NDH koja je vršila protužidovske zločine, da bi se u posljednjoj fazi pasivizirala, ali je ipak do samog kraja surađivala s Nijemcima. Autor smatra da se ipak određeni broj Židova s područja NDH spasio na razne načine (oko 20%), a da su zločini protiv Srba znatno masovniji, a protiv Roma još okrutniji i radikalniji nego protiv Židova. U posebnom prilogu "O revizionizmu u historiografiji", autor smatra da se posljednjih deset godina 20. stoljeća želi negirati ili ublažiti ili zataškati neosporne činjenice o ustaškoj NDH i Drugom svjetskom ratu te da je pojava revizionizma u Hrvatskoj 1989-1990. društveno-politička anomalija s ciljem da se pozitivno ocjenjuje sve ono što je u povijesti djelovalo u smjeru hrvatske državne ideje i samostalnosti, a da se slabosti i krivnje minimaliziraju. Autor čak navodi nekolicinu autora koje drži revizionistima, smatrajući da je njihov znanstveni rad uveliko prožet političkim motivima. Zbog revizionizma, po autoru, potaknuta je relativizacija ustaških zločina, čak i svojevrsna šira tolerancija prema zločinu počinjenom u ime favorizirane političke ideje. U prilogu "Židovi u ustaškom pokretu i državnom aparatu" autor spominje neke ljude koji su se smatrali katolicima i Hrvatima, ali koji su po rasnoj teoriji bili Židovi, a njihova je uloga u počecima ustaškog pokreta bila vrlo istaknuta počevši od Ive Franka, Vladimira Sachsa, Eugena Dide Kvaternika, Vlade Singera, Vilka Lehnera do Ive Korskog i ostalih. Autor smatra da je ustaški režim izravno ili neizravno odgovoran za smrt 30.000 Židova, pa činjenica da je pošteđen život nekolicini vjernih suradnika te supruga, polužidovki, ne može mijenjati ocjenu u odnosu ustaša prema Židovima i da je ustaška vlada htjela pomoći uistinu Židovima mogla je odugovlačiti s njihovim deportacijama, kako su to činile vlade u Italiji, Finskoj, Francuskoj, Bugarskoj, Mađarskoj i dr. Autor drži da je ustaški režim u svojoj teoretskoj pripremi i praksi bio rasistički i antisemitski i da je jedina svjetla točka u toj tragediji činjenica da su se mnogi Hrvati (dapače većina) i toj teoriji i praksi već tijekom tridesetih godina 20. stoljeća suprotstavljali političkom aktivnošću, a za vrijeme rata i oružjem i izravnim pomaganjem progo-

njenim Židovima. U prilogu "Ustaše, Hrvati i Židovi" autor navodi da je u Zagrebu bučna manjina izražavala antisemitizam i da je imala potporu manjeg dijela građanstva, dijela radništva i obrtništva te nekih crkvenih krugova. Građanstvo je odbacivalo antisemitizam, a intelektualni slojevi su bili indiferentni. Po autoru, zbog tih uvjeta Nijemci su doveli na vlast grupu koja im je bila najbližija, a domaće stanovništvo je zbog događanja bilo oštrije diferencirano negoli u većini drugih zemalja, bilo je relativno više domaćih sudionika u zločinu i relativno još više domaćeg otpora zločincima. Autor napominje da ustaški pokret u hrvatskom narodu nije predstavljao većinu, niti su svi ustaše sudjelovali u antisemitskoj propagandi. Broj židovskih žrtava u Zagrebu još uvijek nije preciziran. U NDH je prije rata živjelo između 38.000-39.000 Židova, uključujući pokrštene, a samo ih je 9.000 preživjelo rat. U Dalmaciji je od 400 Židova preživjelo 250. Po autoru, u Zagrebu je nad Židovima počinjen klasičan genocid. Iako do sada broj zagrebačkih Židova nije precizno ustanovljen, brojke se kreću između 7.200-12.200 ubijenih i oko 2.000 preživjelih, ali za preciznije rezultate potrebna su daljnja istraživanja.

Na kraju knjige je popis slikovnih priloga, kazalo osobnih imena i zemljopisnih pojmova, bibliografija (izvori i literatura) koja omogućuje daljnje istraživanje i drugim istraživačima o holokaustu u Zagrebu.

Ljiljana Dobrovšak